АЛЕКСАНДАР ГАЈИЋ

ЗАПИСИ ИЗ МИТРОВАЧКОГ ДОМА

„Митровачка казниоица”, започе своју приповест Вујо Бошковић, „налазила се, и онда и сада, на око петнаест минута удаљена од вароши. Поседовала је око шест стотина јутара земље и била је потпуно самодовољна. Када јој прилазите (као што смо ми, нови осуђеници, били приморани) из правца железничке станице, одмах вам поглед падне на огромне зграде опасане високим зидовима које се издижу из околних атара. На сваком углу зидина налази се по једна стражара са које се мотри на двориште затвора, али и на околну равницу. Наиме, свугде око завода је брисани простор, без грмља и дрвећа. Он се пружа на све стране унаоколо, до хоризонта.

У Завод се улази на једном једином месту: кроз троспратну управну зграду која је смештена на западној страни казнионе. Масивна врата се откључавају само зарад пријема или отпуста осуђеника, као и за пролаз запослених у затвору – чувара или административаца. Крај врата је увек стајао кључар са стражом која је сваког који пристигне одводила свом дежурном старешини, а овај га разводи даље, до Управе, надлежном чиновнику. Добро се сећам распореда унутар управне зграде: у приземљу су, десно од улаза, просторије затворске страже, као и просторије за криминалистичку обраду. Леви део приземља ове зграде заузимају просторије за састанке осуђеника са породицом и пријатељима; чине их једна велика и неколико мањих просторија. На спрату су канцеларије затворске Управе, међу којима су оне управникове и његовог заменика (који је, у моје време, био намештеник Удбе задужен за преваспитавање, а у ствари за стварање доушничке мреже међу штићеницима), највеће и најбоље уређене.

Када нови осуђеници пристигну у казниону, прво пролазе кроз криминалистичку обраду у просторијама на приземљу. После их, након узимања отисака и лекарског прегледа, прављења затвореничког картона, шишања, дезинфекције и купања, пресвлаче у затворске униформе и распоређују унутар затворског комплекса. Правило извршења кривичних санкција је да новопридошли кажњеници првих неколико недеља проводе у карантину, који се у моје време налазио на спратовима озлоглашеног Другог павиљона. Овде се од стране Управе, командира павиљона и самих стражара, врши будни надзор и процена сваког новог осуђеника, од чега зависи где ће га, касније, када прође период карантина, даље распоредити.

Казниоица је, колико се сећам прича, једна од најстаријих на целом Балкану. Градила ју је Аустроугарска у време цара Фрање Јосифа, негде при самом крају деветнаестог века. У архитектонском смислу Завод је, у време када сам тамо пристигао (а верујем да ни данас није много другачије), задржао свој првобитни изглед. Структура казнионе начињена је у складу са (сећам се добро тог термина, јер су га у Управи често спомињали) 'пенсилванијским моделом': то јест, три павиљона која су служила за смештај кажњеника (већ према њиховој категоризацији) била су сачињена тако да су ћелије пројектоване да се све наслањају на спољни зид објекта, те су због тога у све просторије допирали природна светлост и ваздух. Осим три павиљонска дела, у казниони је била изграђена и црква (под комунистима претворена у 'дом културе'), касније и болница и библиотека.

Павиљони су били осмишљени у складу са прогресивним системом издржавања казне. Други павиљон је био намењен изолацији најтежих робијаша (у Титовој Југославији то су били, готово сви одреда, политички затвореници) и дисциплинских кажњеника, али и оних новопристиглих – карантинаца. Први и Трећи павиљон, напротив, били су предвиђени за групно издржавање казне. Састојали су се од заједничких просторија већег капацитета у којима су, као у војничким спаваонама, боравиле групе од по педесетак осуђеника. Кроз средину ових соба, уз чије зидове су били монтирани војнички кревети, ишао је пролаз, а на његовом крају се налазио дугачак сто, са клупама поред њега.

У овим троспратницама било је и мањих соба, у којима је боравило по пет-шест лица, углавном оних који су били мајстори или су се у затвору оспособили за неки занат те се показали марљивим и одговорним. Позади групних соба били су смештени нужници са чучавцима на једном крају, док су на другом, засебно, биле водоводне славине за умивање и одржавање личне хигијене.

Перионица се налазила у радном делу затворског комплекса, у дугачкој згради у којој је била смештена производња струје и водене паре којом се напајао цео затвор. Ту се налазило и парно купатило са тушевима, у које су затвореници одвођени у групама. Иза њега биле су смештене кухиња и пекара. Производни део имао је читав низ радионица: столарску, стругарску, коларску, ткачку, ужарску, кројачку, обућарску и ковачку.

Тек након што сам помилован и отпуштен са робије, Трећи павиљон је био претворен у део Завода за лакше осуђенике и оне који су издржали већи део казне. У питању су били слободњаци који су преко дана одлазили на затворско имање (оно се налазило у близини казнионе) и који су били пуштани у град или кући за викенде. Још касније, казниона ће добити објекте полуотвореног и отвореног одељења, као и хотел са рестораном 'Срем', у коме су одседале фамилије осуђеника при посети. У хотелу су радили осуђеници полуслободњаци. У време мог робијања о томе је само могло да се сања.

Ситуација коју сам, по приспећу у митровачку казниоицу, затекао, била је другачија: и у Првом и у Трећем павиљону биле су групне собе; полуслободњаци су извођени на радове на имању уз пратњу страже; болница још није била направљена, већ се за ову намену користио један део Трећег павиљона. Осим тога, на првом спрату Првог павиљона, са фамозним доктором Лањијем (такође робијашем) на челу, налазила се такозвана 'болесничка соба' где су лежали осуђеници који су се опорављали од тежих болести.

Још један новитет красио је Други павиљон у време непосредно уочи мог доласка: наиме, док су изолирци били држани како на спратовима овог озлоглашеног одељења, тако и у подруму, у приземљу је настало ново, такозвано 'преводилачко одељење'."

„Преводилачко одељење? Необично... никада нисам чуо за нешто тако", оте се из уста Мирету Апиђу.

„То ме не чуди. О тим стварима дуго је било забрањено и причати, а камоли писати! Ево шта је у питању: након сукоба Тита са Стаљином у лето четрдесет осме и Резолуције Информбироа, јавила се потреба да се искористе интелектуални капацитети политичких осуђеника. Међу њима је било пуно високообразованих лица, махом антикомуниста и монархиста, који су добро познавали марксистичку доктрину. Власт је преко затворске Управе (то јест преко Удбе) понудила овим политичким осуђеницима низ олакшица при робијању (у даљој перспективи – и амнестију) ако своја знања и способности уложе у одбрану актуелне власти Федеративне Народне Републике Југославије.

Ови затвореници су, по договору са Удбом, добијали разне интелектуалне послове. Једни су проучавали архивску грађу која је доношена из Београда и правили анализе политичких прилика у окружењу, пре свега у суседним комунистичким партијама. Други су, свакодневно, писали пропагандне текстове који су имали задатак да парирају стаљинистичкој пропаганди; неки међу осуђеницима чак су писали новинске текстове које је затворска Удба у дневном ритму односила у Београд, у редакције тамошњих дневних новина. Људи широм Југославије нису ни слутили да их у сутрашњим новинама чекају текстови који бране Тита и Комунистичку партију Југославије, а које пишу антикомунистички затвореници, махом бивши љотићевци и недићевци.

На челу 'преводилачког одељења' налазио се Данило Дача Грегорић, познати предратни доктор правних наука, новинар и директор 'Времена'. Он је био човек љотићевског светоназора. У јесен четрдесет и прве био је један од организатора Недићеве 'Антимасонске изложбе' у Београду."

„Јосип Броз је, несумњиво, био махер да, без идеолошких предрасуда, искористи сваког ко му је могао помоћи да се одржи на власти", не издржи да не прокоментарише мајор Филиповић.

„Ја сам, још и пре него што сам крочио у Митровицу, прозрео лицемерје његовог личног режима", пун старог гнева сложи се Бошковић. „Но, вратимо се на сам Завод: сваки од павиљона био је троспратница. Када једном прођете кроз зграду Управе и крочите унутар Завода, између сивих вишеспратних зграда, прво што вам западне за очи су правоугаона дворишта са стазама, испарцелисана и пространа, са лејама узгајаног цвећа које као какав лавиринт чине контраст у односу на коридоре око самих зграда. Међу цвећем се, практично по цео боговетни дан, назирало по пар оронулих, погурених робијаша како у сивим одорама аветињски споро обрађују цветне леје, крешу гране цвећа и заливају стабла. Покрај пута, на троношцима, били су распоређени стражари, непомични и наизглед незаинтересовани за све што се збива у кругу који обезбеђују.

Живље је постајало тек у време обавезних шетњи, када су затвореници из павиљона били пуштани у круг затвора, позади башти. Излазак у шетњу одвијао се два пута дневно, сваки пут по сат времена. Осуђеници из заједничких просторија шетали су се у групама. Они из Другог павиљона, махом изолирци, кретали су се одвојено, сами. Није им било дозвољено да међусобно разговарају, мада су се они стално довијали и изналазили разне начине да изврдају и међусобно размене покоју реч. Само двориште за шетњу било је посуто шљунком, а на извесним деловима патоси-

рано округлом циглом. Шетачки круг био је окружен зидинама на којима је црвеним словима писало 'ЖИВЕЛА КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА' и 'ТИТО', док је Стаљиново име током лета 1948. било прекречено.

Што се тиче Првог павиљона, о њему сам вам већ говорио. Најстрашнији утисак на све новопридошле је остављао злогласни Други павиљон, онај у коме се налазила карантинска изолација кроз коју су сви морали да прођу: иако смештена близу зграде Управе, први утисак који се стицао при уласку у Други павиљон је да је цела троспратница била потпуно пуста. Наравно, утисак је варао. Иако је гробну тишину изолације кварио само бат стражарских чизама, све самице биле су пуне људи.

У временима пре мог доласка, причали су ми, свака од самица имала је између четворо и десеторо људи; почетком педесетих, обично су у самицама пребивали један или два осуђеника. Они су бивали смештени у просторије са креветима и једним мањим сточићем, величине четири пута два метра. У самицу су се увече уносиле сламарице за спавање, а ујутро износиле. Једино светло у соби било је оно дневно: стизало је кроз прозор изукрштан решеткама а смештен под плафоном. Често је у самицама било само толико слободног простора да се врата могу слободно отворити. Није било места да се шета по соби, већ се или лежало (раније ујутро или увече) или седело и стајало. Све остало време, изузев два сата шетње дневно (осим недеље по подне, када је шетња, из неког разлога, била забрањена), проводило се или у разговору, или зурећи у зидове и гледајући кроз решетке тамничког прозора.

Зграда Другог павиљона се простирала у дужину, са ћелијама са једне и са друге стране, док се у средини налазио празан простор ограђен жицом и челичном мрежом. Испред самица остављен је ходник за пролазак, оивичен шипкама, иза којих се налазио жицом ограђени простор. Из левог у десни ходник било је могуће прећи само кроз пролаз на средини на првом спрату, који је, такође, био ограђен шипкама и заштићен мрежом. Степенице за више спратове у ствари су биле мердевине од ливеног гвожђа које су се рачвале на два места и водиле до паралелних ходника на сваком спрату. Кров павиљона – то јест његов централни део који је наткриљавао празан простор одвојен шипкама, жицом и мрежом – био је покривен дебелим стаклом. Сваки од спратова имао је по четрдесет самица, по двадесет са сваке стране: укупно њих стотину и двадесет.

У сваку од самица биле су донете старе кибле које су се отварале и затварале, из којих се по просторији ширио несносан смрад. Прозори су, због хладноће, најчешће били затворени, а како је

већина затвореника била ровитог здравља или су били оболели, прозор са свежим ваздухом се због њих отварао још ређе него што је било пожељно. Изношење кибли било је дозвољено само собним редарима и вршило се у тачно одређено време у току дана, али без задржавања. Све остало – вода, хлеб, сва три оброка или нешто друго (књиге, папири за писма) – добијало се искључиво кроз шубер. У питању је био метални део уграђен на средину доњег дела врата који се могао спуштати и отварати само са спољне стране, како би се нешто од поменутог дотурило у самицу.

Посете родбине, као што сам већ рекао, одвијале су се у приземљу зграде Управе. У просторијама превиђеним за ову намену направљене су дупле преграде, у размаку од по метар, тако да су са једне стране стајали посетиоци од споља, са друге осуђеници, а у простору између преграде затворски чувари који су слушали сваки разговор. Иако је по прописима за разговор са посетом било предвиђено између петнаест минута и пола сата, посете су најчешће трајале десетак минута, па и краће. Сви законски прописи – свакоме је било јасно – били су само празне речи на папиру: у стварности су владали сасвим други односи од оних прокламованих, махом волунтаристички (они које су спроводили управник и његов заменик, намештеник Удбе) и они обичајни. На пример, пристигла писма се, супротно кућном реду установе, нису испоручивала осуђеницима месецима, некад и годинама, понајвише због спорости полуписмених цензора. Такође, писма која смо писали често нису никада напустила митровачку казниону. Иако нам је било одобрено писање на пола табака обичне хартије месечно, у пракси се то ретко остваривало. Ја сам се за своје писање довијао и трампио ствари које сам добијао од куће за хартију од затвореника невичних писању.

Право на пакете било је најважније и, истовремено, најспорније. Правила о њему често су се мењала, крајње арбитрарно. Неко време се дозвољавало добијање два пакета месечно, сваког тежине до пет килограма; некад само једног, тежег пакета, од десет до четрнаест кила у текућем месецу. Међутим, међу затвореницима је било оних који су уместо дванаест (односно двадесет и четири пакета) годишње преузимали само три-четири, јер су остале разграбљивали затворски чувари и међусобно их делили. И они пакети који су приспевали били су претходно темељно очерупани: славски колачи су били сечени на мале комаде, сухомеснати производи били су, по правилу, преполовљени, а конзерве изобличене од удараца. Године 1948. (тако су ми барем причали) и 1949. (када сам приспео у Митровицу) затвореници су, шетајући по дворишту, често падали на тле од глади. Њихови сродници су тешком муком

и за велике новце прибављали храну за пакете, али је затворска Управа обустављала или враћала хиљаде пакета, и то плански, смишљено. Све то је чињено са намером да се сломи дух заточеника. Измишљани су сви могући начини да се они одведу у очај и, потом, приморају да се баце у загрљај затворској Управи и постану ревидирци, то јест добровољни сарадници-цинкароши. Онај ко је хтео да остане доследан својим ставовима и не пристане да сарађује у процесу преваспитавања у духу социјализма, морао је да поднесе силне физичке и душевне муке које је Удба изналазила и примењивала, непрестано кршећи прописе сопствене земље.

Храна у казниони је била посебна прича: ујутро се добијала порција црне воде која је називана кафом уз комад кукурузног хлеба, њега негде око двеста грама. У подне се добије иста та црна вода, која се сада назива гершлом, са месом сумњивог квалитета у траговима. Увече се делио качамак који је то био само по имену: у ствари, радило се о замућеној води са мало прошиног брашна. Због свега тога, храна из пакета као додатак исхрани била је неопходност, пошто се у кантини могла купити само мармелада. Како су због дељења хране – и затворских следовања и поделе пакета – често избијале свађе, затвореници су у већим собама организовали лутрију – па ко шта извуче.

Живот у условима где су владали глад, скученост, болест, промрзлост и неповерење неминовно је узимао свој данак. Од мог доласка у Митровицу лично сам видео или чуо за читав низ самоубистава затвореника. Још се сећам тих имена и ликова: пуковника Петра Симића, адвоката Славка Барбела, брице Милована Ђурђевића, Радивоја Атанасијевића... Још већи број њих је умно пореметио – попут Боре Апела, Рада Бојовића, студената Гојка Кнежевића и Зорана Звездића, Земунца.

Затворска служба (заправо, људи из Удбе међу чуварима) строго је водила рачуна да у истој соби, барем у оним малољуднијим, не буду они сличних политичких убеђења. Ако се то, сплетом околности, ипак деси, одмах се једни премештају а доводе други, обично људи слабијег морала, различитог политичког светоназора, или они за које се процењује да ће ревидирати. Због оваквог рада Управе међу осуђеницима је владало крајње неповерење: сваки покрет и свака реч су се помно пратили и мерили, јер су се сви плашили провокатора и потказивача. Најтежа ситуација је била ако сте делили собу са неподношљиво тешким, суманутим затвореником или цинкарошем."

„Каква су биле поделе међу самим затвореницима? Са ким сте ви били најближи?", прекину Вују мајор Филиповић.

„У Заводу је било доста политичких затвореника, али и велики број обичних криминалаца. Сви они су се представљали као жртве политичког прогона. Највећи део политичких затвореника чинили су припадници Равногорског покрета. Они су, махом, били смештени у изолацији у Другом павиљону (њихови главни представници држани су у соби 12, коју су и чувари и затвореници називали 'Комитет'). Четници су били најбоље организовани: имали су у свим деловима Завода мрежу људи које смо у сленгу звали 'унутрашња Управа', а која се системски трудила да опонира официјелној Управи, тачније Удби, и одржи преовлађујући утицај међу затвореницима. Осим њих, било је и нешто недићеваца и љотићеваца, са којима су равногорци, разуме се, били у лошим односима још из ратних времена. Затим су, мада много малобројнији, долазили на ред домобрански и усташки високи официри, као и доста заробљених Немаца. Сви Немци су, након споразума Београда са Боном, били пуштени на слободу током 1951, а неки су и пре тога имали низ привилегија. Рецимо, злогласни генерал Нојхаузен задњих годину и по свог робијања више је провео напољу, у борским рудницима, помажући својим искуством новој власти да организује производњу, него што је држан у тамници. Причало се да, када је напољу, често лумпује по Скадарлији са челницима Удбе. Даље, ту су били припадници мањина непријатељски усмерени према новим властима, затим сељаци осуђени током принудног откупа, као и људи оклеветани за подривање социјалистичког поретка.

Од почетка 1949. у КПЗ Сремска Митровица почели су да пристижу и информбировци. Било их је две врсте: они који су одмах по хапшењу пребацивани у Завод ради застрашивања, да би после били одвођени даље, на суђење, и они који су овде пребацивани из других затворских установа. Напослетку, ту су били и обични криминалци: убице, разбојници, џепароши, преваранти, изнуђивачи, привредни и саобраћајни преступници... Све ове врсте осуђеника у Заводу су постајале део неке од затворских касти, у распону од самичара до слободњака."

„Којој групи сте се ви приклонили? Са ким сте највише друговали?", Сокол покуша да усмери Вујино дуго излагање.

„Моје грађанско порекло и припадност антикомунистичкој тајној организацији квалификовало ме је међу политичке осуђенике. Међутим, мој демократски републиканизам није био баш најбоље прихваћен међу припадницима 'унутрашње Управе', упркос томе што је већина њихових вођа лично ценила мог оца због важних позиција које је заузимао у администрацији предратне Краљевине, као и због тога што је завршио у емиграцији. Овај статус ми није

много користио: и казне и задужења са покојом олакшицом које су ми давали добијао сам, пре свега, због свог личног држања, а не због тога што сам био гимназијалац и опозиционар. А што се друговања тиче, најбоље сам се слагао са обичним светом, сељацима и радницима. И мој тамошњи учитељ, коцкар и фалсификатор (додуше, био је осуђен као сарадник окупатора) стално ме је саветовао да се држим подаље од људи из 'унутрашње Управе' и не подлежем ласкању због мог политичког статуса, већ да градим што је могуће боље односе са обичним светом, па и са осуђеницима за обичан криминал. Сваким даном током издржавања казне уверавао сам се колико је био у праву."

„А Станко Милојевић? Када је он пристигао у Митровицу? Да ли сте прво чули за њега или сте га одмах упознали?"

„Станко је стигао у Завод неколико месеци пре мене. Био је ухапшен нешто раније, у лето четрдесет и осме. Осуђен је на брзину због шпијунаже за Совјете, уз врло климаве доказе, па упућен на издржавање казне са другим просовјетским кадровима из војске на злогласни Голи оток. Из неког разлога, могуће и неком интервенцијом одозго, враћен је половином четрдесет и девете у Сремску Митровицу. Ту је убрзо стекао статус легендарног, непопустљивог осуђеника са којим затворска Управа није знала да изађе на крај. Организовао је штрајкове глађу у пренатрпаним самицама због суровог третмана којем су осуђеници били изложени. Подстакао је праву малу буну против чувара током шетњи због крађе хране из пакета. Издржао је све дисциплинске казне у подруму самице и са осмехом пркосио заменику управника, озлоглашеном Драгору Бојанићу званом 'Кајман', Удбином намештенику у казниони. Ни Бојанић ни управник Ђура Миленковић нису знали шта да раде са Милојевићем: човек се држао несаломљиво. Долазиле су у казниону и велике буџе из Београда, укључујући и Крцуна и Жижу Поповића, начелника Завода за извршење санкција, да виде Милојевића и посаветују затворску Управу како да га сломе. Причало се да му је Крцун у лице говорио да га треба убити 'као и све оне који су издали свој народ и постали Стаљинове слуге', али да његове претње нису уродиле никаквим плодом. Ко за Станка Милојевића тих година у затвору није знао! Поштовали су га, упркос његовој партизанској прошлости, и људи у врху 'унутрашње Управе': равногорци попут др Стевана Мољевића, др Ђуре Ђуровића, Војина Андрића и Ђуре Виловића.

Ја га, дуго по приспећу у Завод, нисам лично видео, али сам, готово сваки дан, слушао приче о њему. Милојевић је, наиме, због бројних инцидената и непослушности, био процењен као крајње проблематичан осуђеник, тако да је држан, све време, на другом

спрату Другог павиљона, у самици, како не би погубно утицао на друге затворенике. Ја сам кроз овај павиљон прошао прво у фази карантина. После сам био у групним собама, читав један период. Међутим...”

„Шта се онда збило?”

„Због неког дисциплинског прекршаја био сам, почетком 1951, осуђен са самицу. Тако да сам, сплетом околности, завршио као цимер у истој самици са Милојевићем. Неколико месеци касније он је побегао из затвора и више се није вратио. Причало се да је страдао од стране Удбине потере и да је његово тело, накнадно, властима предала његова сестра.”

„И како је изгледао ваш први сусрет? Какав је то човек био?”, Сокол настави са питањима.

„Народски речено – била је то сила од човека”, узврати му Вујо Бошковић. „Јунак без страха и мане. И управо та његова неустрашивост – дар који га је понајвише красио – одвела га је у пропаст.”

(Извод из романа *Испод*)